

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
KASTAMONU UNIVERSITY FACULTY
OF THEOLOGY

جامعة قسطنطيني كلية الإلهيات

VII. ULUSLARARASI ŞEYH
ŞA' BÂN-I VELİ SEMPOZYUMU
"MÂVERÂÜNNEHİR"

BİLDİRİ TAM METİNLERİ KİTABI

KASTAMONU UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY
VII. INTERNATIONAL SHAYKH ŞA' BÂN-I VELİ
SYMPOSIUM
"MÂ WARÂ' AL-NAHR"
SYMPOSIUM FULL TEXT BOOK

مؤتمر الشيخ شعبان ولي الدولي الدورة السابعة
"ما وراء النهر"
كتاب بحوث المؤتمر كاملة

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

VII. ULUSLARARASI ŞEYH ŞA‘BÂN-I VELÎ SEMPOZYUMU “MÂVERÂÜNNEHİR”

KASTAMONU UNIVERSITY, FACULTY OF THEOLOGY
VII. INTERNATIONAL SHAYKH ŞHA‘BÂN-I VELÎ SYMPOSIUM
"MÂ WARÂ' AL-NAHR"

جامعة قسطنطيني كلية الإلهيات
مؤتمر الشيخ شعبان ولي الدولي الدورة السابعة
"ما وراء النهر"

BİLDİRİ TAM METİNLERİ KİTABI
SYMPOSIUM FULL TEXT BOOK
كتاب بحوث المؤتمر كاملة

Editörler
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem GÜLMEZ
Arş. Gör. Dr. Beyza Aybike DEVECİ

2024
KASTAMONU

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

KARAHANLILAR DÖNEMİNE AİT BİR VAKIF KİRA SÖZLEŞMESİ BELGESİ VE FIKHÎ TAHLİLİ

Dr. Okan Kadir YILMAZ¹

Öz

Araştırmamızda, Karahanlılar dönemine ait 497/1104 tarihli bir vakıf kira sözleşmesi belgesi; konusu, tarafları, düzenleyicisi, kaynakları ve fıkhi içeriği gibi çeşitli açılardan incelendi. İncelememizde, 5/11. yüzyılda Mâverâünnehir bölgesinde uygulanan İslam hukuku ve Hanefî mezhebi açısından tarihi öneme sahip bir hukuki belgenin tespiti ve muhtevasının ortaya çıkarılması hedeflendi. Bu çerçevede öncelikle belgeyi günümüze ulaştıran, biri fetva diğeri şurût alanında kaleme alınmış iki taşıyıcı kaynak eser belirlendi. Semerkantlı meşhur Hanefî hukukçu Necmeddin Nesefî (ö. 537/1142) tarafından bazı tasarruflarla birlikte nakledildiği anlaşılan belgenin orijinal metni, bu iki taşıyıcı kaynak eser üzerinden karşılaştırmalı olarak inşa edildi. Ardından, inşa edilen metinde yer alan sözleşme maddeleri, Hanefî vakıf kira öğretisi açısından tahlil edildi. İncelememizde, ilgili vakıf kira sözleşmesinin, şurût ilmi esasları ile Hanefî vakıf kira hukuku öğretisine uygun olarak hazırlanmış teknik ve gelişmiş bir belge olduğu sonucuna ulaşıldı. Bu ve benzeri hukuki belgelerin detaylı analizlerle birlikte ortaya çıkarılmasının, bölgede yürürlükte olan ve daha çok teorik incelemelere konu edilen İslam hukukunun uygulama yönünü göstermesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Karahanlılar, Mâverâünnehir, İslam Hukuku, Hanefî Mezhebi, Şurut, Hukuki Belge, Vakıf Kira Hukuku, Vakıf Kira Sözleşmesi.

Abstract

In my research, a waqf lease agreement document dated 497/1104 from the Qarakhanids period was analyzed in various aspects such as its subject, parties, drafter, sources and jurisprudential content. My investigation aimed to identify and reveal the content of a legal document of historical importance in terms of Islamic law and Hanafi madhhab practiced in the 5th/11th century in the Transoxiana region. Within this framework, first, I identified the two transporter-source works that have transmitted the document to the present day, one written in the field of *fatwâ* and the other in the field of *al-shurût*. The original text of the document, which is understood to have been transmitted by the famous Hanafi jurist from Samarkand, Najm al-Din al-Nasafi (d. 537/1142) with certain modifications, was comparatively reconstructed through these two transporter-source. Subsequently, the contractual clauses in the reconstructed text were analyzed from the perspective of the Hanafi waqf lease doctrine. My analysis concludes that this waqf lease agreement is a technical and advanced document prepared in accordance with the principles of the science of *shurût* and the Hanafi waqf lease doctrine. I believe that the unveiling of this and similar legal documents through detailed analysis is significant in demonstrating the practical aspects of Islamic law in the region, which is more commonly subject to theoretical studies.

Keywords: Qarakhanids, Transoxiana, Islamic Law, Hanafi Madhhab, al-Shurût, Legal Document, Waqf Lease Law, Waqf Lease Contract.

1. Belgenin Mahiyeti, Dili, Tarihi ve Yeri

İncelediğimiz sözleşmede, *mu'âmele*/müsâkât ve icâre akitlerinden oluşan vakıf mülkü konulu bir karma akit yer almaktadır. *Mu'âmele*/müsâkât akdiyle vakfa ait meyve ve üzüm ağaçları mahsûlün yarısı, icâre akdiyle de tarıma elverişli boş arazilerinin ¼'lük kısmı işletmeciyeye 1000 Gıtrîfî dirhem karşılığında 3 yıllığına devredilmiştir. Sözleşmede vakıf arazisinin kiralanmasından Semerkantlı

¹ Araştırmacı, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)

Hanefilerin bu akit için kullandığı kavramlarla bahsedilmiştir. Örneğin vakıf arazisini kiralama işleminden *kabâle*, işleten mütevelliden *mukabbil*, yükleniciden de *mütekabbil* olarak söz edilmiştir.²

Belgenin içeriğinden orijinal dilinin Arapça olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Neseî'den nakledilen belge Arapçadır. Ayrıca belgenin 32. maddesinde, sözleşmenin taraflara ve şahitlere bildikleri bir dilde okunduğu ifade edilmiştir. Bu da sözleşmenin kaynaklarda aktarıldığı şekilde Arapça hazırlandığı ve taraflarca kabûlü öncesinde anlayıp bildikleri bir dilde sözleşme içeriğinin kendilerine tercüme edildiği anlamına gelmektedir. Nitekim bölge alimlerin kaleme alınan, örnek ve gerçek sözleşmeleri içeren şurût eserlerinde, sözleşmenin taraflara ve şahitlere anlayıp bildikleri dilde okunduğu ifadesi çokça yer almaktadır.³ Buradan hareketle ilgili dönemde bölgede kurulan sözleşme belgelerinin Arapça olarak kaleme alındığı şeklinde bir tespitte bulunabiliriz.

Sözleşme iki ayrı akit içerdiği için her bir akit için farklı bir tarih kaydedilmiştir. Sözleşmedeki *mu'amele* akdinin başlangıç tarihi 29 Zilhicce 497 (22 Eylül 1104)'dir. İcâre akdi içinse 1 Muharrem 498 (23 Eylül 1104) tarihi başlangıç olarak belirlenmiştir. Sözleşmenin 3 yıllık düzenlenmesinden anlıyoruz ki *mu'amele* akdi 29 Zilhicce 500 (21 Ağustos 1107), icâre akdi de 1 Muharrem 501 (22 Ağustos 1107) tarihinde sona ermiştir. Buna göre sözleşme tarihi, Selçuklu Sultanı Sencer'in Mâverâünnehir'i ele geçirip Batı-Karahanlı iktidarına Arslan Han Muhammed b. Süleyman'ı (495-524/1102-1130) getirdiği döneme denk gelmektedir. Ayrıca sözleşme "büyük ihtimalle" Batı-Karahanlılar'ın başkenti Semerkant'ta kurulmuştur. "Büyük ihtimalle" deme sebebimiz, sözleşme yerinin belgede belirtilmemesi ve birazdan bahsedeceğimiz üzere sözleşmeyi düzenleyen şurûtinin ve onu bize aktaran kaynak olan Necmeddin Neseî'nin Semerkantlı olmalarıdır. Ayrıca sözleşmedeki kiralama akdinde *kira* ya da *icâre* yerine *kabâle* kavramının kullanılması da sözleşmenin Semerkant'ta kurulduğunu göstermektedir. Nitekim kaynaklarda *kabâlenin*, Semerkant meşâyihî tarafından kiralama anlamında kullanımı tercih edilen ve onlara özgü kavramlar arasında olduğu ifade edilmiştir.⁴

2. Belgenin Kaynakları ve Düzenleyicisi

Öncelikle vakıf kira sözleşmesinin orijinal metninin elimizde olmadığını ifade etmeliyiz. Bu sözleşmenin üzerinde çeşitli tasarruflarda bulunulmuş bir kopyası günümüze iki tür kaynak aracılığıyla ulaşmıştır: Asıl kaynak ve taşıyıcı kaynaklar. Bunlardan ilki Necmeddin Neseî'nin (ö. 537/1142) şurût alanında kaleme aldığı *el-Fâik fî'l-vesâik* isimli eserdir. Neseî bu eserinde orijinal sözleşmeyi gördüğünü söylemiş ve ehline bilinen bazı ifadeler üzerinde yaptığı tasarruflarla birlikte sözleşmeyi eserinde alıntılamıştır. Sözleşmenin asıl kaynağı Neseî'nin bu eseridir. Neseî'nin *el-Fâik*'ini referans gösteren ve kendileri üzerinden karşılaştırmalı olarak metnini oluşturduğumuz sözleşmeyi günümüze ulaştıran taşıyıcı kaynaklar ise Burhâneddin Buhârî'ye (ö. 589/1193) ait *el-Muhît* ve Celâleddin İmâdî'nin⁵ (8/14. yüzyıl) yazdığı *Gurerü's-şurût* isimli eserlerdir.

Neseî'nin bu eseri öyle görünüyor ki yazarının yaşadığı coğrafyada kurulmuş bir çok gerçek sözleşmenin de kaynağı konumundadır. Nitekim daha önce *el-Muhîtu'l-Burhânî* ve *Fetâvâ el-Alemgiriyye* olarak da bilinen *el-Fetâvâ'l-Hindiyye* gibi kaynaklara referansla yayımlanan, 458/1066 tarihinde Semerkant'taki inşa edilen Karahanlılar dönemine ait bir hastane (dârü'l-merdâ) vakfiyesinin asıl kaynağı da yine Neseî'nin *el-Fâik* isimli şurût eseridir.⁶ *el-Muhît* yazarı Burhâneddin Buhârî bu vakfiyeyi kaynak vermeden alıntılamış ancak Celâleddin İmâdî aynı metni Necmeddin Neseî'nin *Şurût*

² Kabale ve diğer kavramlar hakkında bk. Şenol Saylan, *Celaledin el- İmadi'nin Ğurerü's-Şurut ve Dürerü's-Sümut adlı eserinin tahkik ve tahlili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 88; Cengiz Kallek, "Kabâle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

³ Bu ifadenin yer aldığı sözleşme örnekleri için bk. Saylan, *Celaledin el- İmadi'nin Ğurerü's-Şurut ve Dürerü's-Sümut adlı eserinin tahkik ve tahlili*, 196, 313, 317, 350, 352, 363, 371.

⁴ Saylan, *Celaledin el- İmadi'nin Ğurerü's-Şurut ve Dürerü's-Sümut adlı eserinin tahkik ve tahlili*, 259, 368.

⁵ Saylan, İmâdî'nin 762/1361 yılında hayatta olduğunu ve tahminen 8/14. yüzyılın başlarında doğup sonlarına doğru vefat ettiğini söyler. Bk. Saylan, *Celaledin el- İmadi'nin Ğurerü's-Şurut ve Dürerü's-Sümut adlı eserinin tahkik ve tahlili*, 117.

⁶ Eserden Neseî'ye nispetle yapılan alıntılar için bk. Saylan, *Celaledin el- İmadi'nin Ğurerü's-Şurut ve Dürerü's-Sümut adlı eserinin tahkik ve tahlili*, 201, 204, 212, 213, 215, 219.

isimli eserine (*el-Fâik*) referansla nakletmiş ve *Muhît* yazarının da kaynağının bu eser olduğunu ifade etmiştir.⁷ Bununla birlikte hastane vakfiyesini modern dönemde yayımlayan araştırmacıların, vakfiyeyi bizzat görüp eserinde alıntılamanın asıl kaynağın Necmeddin Nesefî olduğundan habersiz oldukları anlaşılmaktadır.⁸

Nesefî'nin, önemli hukuki belgeler içermesi muhtemel bu eserin günümüze ulaşan bir nüshasından bahsedilmektedir.⁹ Ancak biz bu nüshada, incelediğimiz vakıf kira sözleşmesini bulamadık. Bu durum eserin eksikliğinden ya da nüshanın Nesefî'ye aidiyetindeki problemten kaynaklanıyor olabilir.¹⁰ Bununla birlikte Celaleddin İmâdî'nin *Gurerü's-Şurût* isimli eseriyle Burhaneddin Buhârî'nin *el-Muhît*'inin (ve dolayısıyla onu temel kaynak olarak kullanan *el-Fetâva'l-Hindiyîye*'nin) Nesefî'nin bu eserinden pasajlar alıntıladığını görüyoruz. İnceleme konusu ettiğimiz vakıf kira sözleşmesi ile daha önce yayımlanan hastane vakfiyesi (ve büyük ihtimalle medrese vakfiyesi) gibi hukuki belgelere de Buhârî ile İmâdî'nin bu taşıyıcı eserleri vasıtasıyla ulaşabiliyoruz.

Vakıf kira sözleşmesini düzenleyen şurût uzmanının kim olduğunu Nesefî belirtmiştir. Bu isim Şeyhülislam Ebû Ali Hasan b. Atâ b. Hamza es-Suğdî'dir. Nesefî vakıf kira sözleşmesinin gördüğü nüshasının bizzat Hasan b. Atâ b. Hamza tarafından kaleme alındığını söyler.¹¹ Hasan b. Atâ Semerkantlı olup nispetinden de anlaşıldığı üzere 5/11. yüzyılın son çeyreğinde vefat ettiğini tahmin ettiğimiz, Nesefî'nin de hocası olan Semerkantlı meşhur müftü Atâ b. Hamza es-Suğdî'nin¹² oğludur. Kaynaklarda hakkında çok az bilgiye yer verilen Hasan b. Atâ'nın,¹³ fıkıh kitaplarında kendisinden nakledilen hukuki belge düzenlemeleri dikkate alındığında şurût ilminde uzman bir isim olduğunu söyleyebiliriz.¹⁴ Vefat tarihi bilinmeyen Hasan b. Atâ'nın, vakıf kira sözleşmesi belgesini kaleme aldığı 498/1104 tarihinde hayatta olduğunu biliyoruz. Buna göre kendisi muhtemelen 6/12. yüzyılın ilk çeyreğinde ya da az sonrasında vefat etmiştir diyebiliriz.

Bu bilgilerden hareketle incelememize konu ettiğimiz vakıf kira sözleşmesinin, fıkıh ve şurût ilminin gerekleri dikkate alınarak alanında uzman biri tarafından gerekli prosedüre uygun bir şekilde

⁷ Mahmûd b. Ahmed b. Abdülaziz Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, thk. Naim Ahmed Nur Eşref (Karaçi: İdâretu'l-Kur'ân ve'l-'Ulûmî'l-İslâmîyye, 1424), 22/57-62; Saylan, *Celaleddin el- İmâdî'nin Ğurerü's-Şurût ve Dürerü's-Sümut adlı eserinin tahkik ve tahlili*, 314-317.

⁸ Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Karahan'ın vakfettiği bir medrese ve hastaneye ait vakfiyelerden ilk bahseden isim öyle görünüyor ki Zeki Velidi Togan'dır (1966). Togan, *el-Muhît*'in bir yazmasına dayalı olarak bu vakfiyenin içeriğine dair bilgiler vermiştir. Bk. Ömer Soner Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2014), 7-10. Sonrasında bu iki vakfiye çeşitli neşir ve tercüme faaliyetlerine konu edilmiştir. Hunkan'ın verdiği bilgilere göre Muhammed Khadr, *el-Muhît ve Fetâvâ el-Alemgiriyye*'ye dayanarak hastane vakfiyesinin Arapça tam metnini ve Fransızca tercümesini, medrese vakfiyesiyle birlikte neşretmiştir (1967). Sonrasında Saffet Bilhan hem medrese hem de hastane vakfiyesinin Türkçe tercümelerini yayımlamıştır (1982). Yine Arslan Terzioğlu, hastane vakfiyesinin Arapça metninden bir sayfa ile metnin kısmi Türkçe tercümesini yayımlamıştır (1993). Son olarak Kamil Şahin, hastane vakfiyesine ait belgenin tercümesini ve *el-Muhît*'in bir yazmasındaki ilgili varakların suretlerini yayımlamıştır (2008). Bk. Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi", 24. Ancak yukarıda da değindiğimiz üzere bu yayınların hiç biri, hastane vakfiyesini gören ve bunu eserinde ilk alıntılamanın Necmeddin Nesefî olduğundan ve kullandıkları kaynakların da esas kaynağının onun *el-Fâik* isimli şurût eseri olduğundan bahsetmez. Hastane vakfiyesi gibi medrese vakfiyesinin de kaynağının Necmeddin Nesefî ve onun *el-Fâik* isimli eserinin olması kuvvetle muhtemeldir.

⁹ Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1038. Bk. Saylan, *Celaleddin el- İmâdî'nin Ğurerü's-Şurût ve Dürerü's-Sümut adlı eserinin tahkik ve tahlili*, 41.

¹⁰ Nesefî'nin *el-Fâik* isimli eserine ait olup olmadığının kesin olarak belirlenmesi amacıyla ilgili nüshanın bir aidiyet incelenmesine tabi tutulması gerektiğini düşündüğümüzü ifade etmeliyiz. İmâdî ve Buhârî'nin eserlerindeki *el-Fâik*'ten yapılan alıntılar bu yöndeki bir araştırma için önemlidir.

¹¹ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 22/106; Saylan, *Celaleddin el- İmâdî'nin Ğurerü's-Şurût ve Dürerü's-Sümut adlı eserinin tahkik ve tahlili*, 370.

¹² Halvânî (ö. 452/1060 [?]) ve Ali es-Suğdî'nin (ö. 461/1068) öğrencilerindendir. Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed Nesefî, *Fetâvâ Şeyhilislam Ebi'l-Hasan Atâ b. Hamza es-Suğdî* (Beyrut: Dârü'r-Reyâhîn, 2021), 43-44.

¹³ Kendisinden hadis dinleyen ve fıkıh tahsil eden iki Semerkantlı isim için bk. Ebû Sa'd 'Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-kebir* (Bagdat: Rîâsetu Dîvânî'l-'Evkâf, 1395/1975), 2/273; Muhyiddin Abdülkadir Kureşî, *Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, ed. Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî (Kahire: Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, ts.), 3/120.

¹⁴ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 22/158; Saylan, *Celaleddin el- İmâdî'nin Ğurerü's-Şurût ve Dürerü's-Sümut adlı eserinin tahkik ve tahlili*, 297.

profesyonelce hazırlanmış bir hukuki belge olduğunu söylemeliyiz. Bu durum, birazdan inceleyeceğimiz belgede yer alan sözleşme maddelerinin şekil ve muhteva özelliklerinden de anlaşılmaktadır. Maddelerin her biri, tarafların hak ve sorumluluklarını hukuk diliyle net bir şekilde belirlediğinden (ve bahsedeceğimiz üzere daha sözleşme aşamasında içerikleri yargı kararıyla teyit edildiğinden) ileriye yönelik muhtemel anlaşmazlıklarda açılacak herhangi bir davanın kolaylıkla sonuçlandırılmasını sağlayacak nitelikte kaleme alınmıştır.

3. Belgenin İçeriği ve Fıkhî Tahlili

3.1. İçerik

Vakıf kira sözleşmesi belgesi bizim maddelendirmemize göre 33 maddeden oluşmaktadır.¹⁵ Sözleşmenin, günümüze ulaşan Neseî'nin aktardığı suretinde vakıf sahibi, mütevellî ve kiracı isimlerinin zikredilmediğini, bu kimselerden örtülü bir biçimde "falanca" şeklinde bahsedildiğini görüyoruz. Orijinal sözleşmede yazan isimlerden bu şekilde bahsetmeyi tercih eden kişi öyle görünüyor ki Neseî'dir. Herhangi bir fıkhî duruma etki etmediği için kendisi ilgili kişilerden bu şekilde bahsetmek yönünde bir tercihte bulunmuş gözüküyor.

Aşağıda vakıf kira sözleşmesinin özet içeriğini çeşitli başlıklar altında ihtiva eden bir tabloya yer verdik. Sonrasında yapacağımız fıkhî tahlilde de bu özet içeriği esas alacağız.¹⁶

[Neseî: "Bu, yukarıda geçen örnek icâre + <i>mu'âmele</i> sözleşmesindeki ve daha başka özellikleri taşıyan, Şeyhülislam el-Hasen b. Atâ <i>rahimehüllah</i> 'ın hattıyla gördüğüm bir belgedir. Bu belge, halis bir köye ait çeşitli toprakların ve hisseli arazilerin mütevellisi tarafından kiralınmasına dairdir."]		
	<i>Akit</i>	- Vakıf köyünün bağ-bahçelerinde ortakçılık kurulması (<i>mu'âmele</i> /müsâkât) [5] - Vakıf köyü arazilerinin zirâî olarak işletilmek üzere kiralınması (kabâle) [1, 2]
	<i>Akitlerin kuruluş sırası</i>	Taraflar, (biri diğerine şart olmayan) iki akitten önce mûamele akdinin, sonra kirâ/kabâle akdinin gerçekleştiğini ikrar etmişlerdir. [5, 22]
	<i>Vakıf Sahibi</i>	Belirtilmemiş (Falanca) [1]
	<i>Kiralayan/ Mukabbil/ Mütevellî</i>	Yetkisi yargı tarafından onaylanmış ismi belirtilmemiş tanınmış bir vakıf mütevellisi (Falan oğlu falan oğlu falan oğlu falan) [1, 7]
	<i>Kiracı/Mütek abbil</i>	Belirtilmemiş
	<i>Mülkiyet durumu</i>	Köyün tamamı vakıftır [7]
	<i>Akit Mahalli</i>	Kira mahalli: Köy arazisinin ¼'ü (tarıma elverişli boş topraklar, sulanmayan tarım arazileri, döven vb. tarım aletleri); [2, 9] Meyve veren-vermeyen ağaçlar, kamışlar, mescidler, kabirler, kamuya ait yol ve su kaynakları akde dahil değildir. [4, 10] <i>Mu'âmele</i> mahalli: Aynı köy arazisindeki ağaç ve kamışlar

¹⁵ Bk. EK: Karahanlılar Dönemine Ait Vakıf Kira Sözleşmesi Belgesinin Metni.

¹⁶ Tabloda köşeli parantez içerisinde yer alan bold rakamlar, ekte yer verdiğimiz sözleşme metninin maddelerine işaret etmektedir.

	<i>Akit şartları</i>	Taraflar kabâle ve <i>mu'âmele</i> akitlerini sahih bir şekilde kurduklarını, [5, 6, 15, 22, 26] İki akitten birinin kuruluşunun diğerinin kuruluşu için şart koşulmadığını, [6, 22] <i>Mu'âmele</i> akdinin, akdi fasit ve batıl kılan şartları taşımadıklarını ikrar etmişlerdir. [25]
	<i>Mu'âmele Sorumlulukları ve Ürün Paylaşımı</i>	Mütekabbil, arazinin ¼'ünden elde edilen ürünle ilgilenecek, sulayacak ve onu muhafaza edecektir. [23] Ağaçlardan elde edilen meyve ve üzümler yarı yarıya paylaşılacaktır; yarısı vakfın, yarısı da çalışanın (âmil) olacaktır. [24]
	<i>Kiralanan mülkün adresi/konumu, sınırları</i>	Falanca nâhiye, falanca köy (isimleri belirtilmemiş) [3] Köyün sınırları şöyledir: (belirtilmemiş) [8]
	<i>Akit süresi</i>	Peşpeşe 3 yıl. [11, 27] <i>Mu'âmele</i> başlangıcı: Zilhiccenin sonu (29'u) 497/22 Eylül 1104 [12, 21, 28, 33] [<i>Mu'âmele</i> sonu: Zilhiccenin sonu (29'u) 500/21 Ağustos 1107] Kirâ/Kabâle Başlangıcı: Muharrem'in başı (1'i) 498/23 Eylül 1104 [12, 21, 29, 33] [Kirâ/Kabâle sonu: Muharrem'in başı (1'i) 501/22 Ağustos 1107]
	<i>Kira/Kabâle Ücreti ve Niteliği</i>	1000 Gıtrifi dirhem [13] Bu ücret, kurulan kabâle akdinin güncel ecr-i misil ücretidir; eksik ya da fazla değildir. [14]
	<i>Teslim-Tesellüm Beyanı:</i>	Ücret: Mukabbil anlaşılan ücreti peşin olarak ve sahih bir şekilde teslim almış ve mütekabbil de ücretin tamamını kendisine sahih bir şekilde peşin olarak teslim etmiştir. [16] Mukabbil, ıskat ve ibra değil de ücreti kabz edip teslim alma anlamında mütekabbilin ücretle ilgili bir sorumluluğunun bulunmadığını (berâet) kabul etmiştir. [17] Kirâ ve <i>mu'âmele</i> mahalli: Mütekabbil de kabâle akdine konu olan her şeyi mukabbilin kendisine teslim etmesiyle teslim almıştır. [18, 26] Taraflar [kabz sonrası akit meclisinden] ayrılmışlardır. [19]
	<i>Şahitlik</i>	- Sözleşmenin içeriğine şahitlik: Sözleşme taraflara ve şahitlere bildikleri bir dilde okunmuş sonrasında da taraflar, sözleşmenin sonunda isimleri yazılı kişileri şahit göstermişlerdir. [31, 32]

		- Damân-ı derek ¹⁷ şahitliği [20] - Sözleşme tarihi şahitliği [21]
	<i>Akitlerin Geçerliliğine Dair Yargı Kararı</i>	İki akit de, insanlar arasında hükmü geçerli Müslüman bir kadıya taşınmış ve o da her iki akdin geçerli ve sahih olduğuna hükmetmiştir. Bu hüküm, tarafların sahih bir şekilde davalasmaı sonrasında gerçekleşmiştir. [30]
	<i>Sözleşme Tarihi:</i>	Zilhiccenin sonu (29'u) 497/22 Eylül 1104 [28, 33] Muharrem'in başı (1'i) 498/23 Eylül 1104 [29, 33]
	<i>Şahitlerin İsimleri</i>	Belirtilmemiş

3.2. Fıkhi Tahlil

Vakıf kira sözleşmesinin içeriğinde Orta Asya Hanefilerine özgü fıkıh anlayışının izlerini net bir şekilde görmek mümkündür. Özellikle bireysel ve toplumsal ihtiyacın söz konusu olduğu konularda Orta Asya Hanefi fakihlerin *hiyel-i şeriyeye* olarak bilinen fıkhi çareleri yoğun bir şekilde kullandıklarını biliyoruz.¹⁸ Bu durumun incelediğimiz vakıf kira sözleşmesine de yansıdığını görüyoruz. Nitekim vakıf kira sözleşmesi, aşağıda inceleyeceğimiz üzere üzerindeki meyve ve üzüm ağaçlarından dolayı doğrudan bir kira akdine konu edilememektedir. Bu sorun aşmak için bir fikhî çareye başvurulmuş ve sözleşme, *mu'âmele* ve icâre şeklinde iki bağımsız akitten oluşacak şekilde oluşturulmuştur. *Mu'âmele* akdiyle vakıf arazisi üzerindeki ağaçlar, icâre akdiyle de tarıma elverişli boş araziler işletmeciyeye üç yıllığına hisseli olarak (müşâ) devredilmiştir. *Mu'âmele* akdinin cevazı ve müşâ malın kiralınması konularında da İmameyn'in görüşü tercih edilmiştir. Bu da Orta Asya Hanefilerine özgü fıkıh düşüncesinde önemli bir yer tutan görüşler arası tercih olgusunun sözleşmeye yansıdığı hususlar arasındadır. Sözleşmenin Ebû Hanîfe'ye ait muhalif görüş ileri sürülerek iptali istemiyle bir dava konusu edilmesini önlemek için yine Orta Asyalı Hanefilerin şurût eserlerinde kabul ettikleri bir prensibe başvurulmuştur: Sözleşmenin geçerliliğinin bir daha iptal edilemeyecek şekilde hakim kararıyla kesinleştirilmesi. Nitekim İmameyn'in görüşünün tercih edildiği noktalarda Ebû Hanîfe'nin görüşünü ya da sözleşmede açıkça bulunmadığı ifade edilen ve akdi fasit-batıl kılacak şartların varlığını ileri sürmek suretiyle sonradan sözleşmenin geçersiz olduğu yönünde bir dava açılması ihtimali mevcuttur. Bu ihtimali ortadan kaldırmak ve sözleşme güvenliğini sağlamak amacıyla Orta Asyalı Hanefi fakihler, sözleşmelerin kurulmasından sonra fikhî bir çare olarak (*hile-i şeriyeye*) hakim kararına başvurmak suretiyle onun geçerliliğini garanti altına almak şeklinde bir uygulamaya gitmişlerdir. Zamanla bu uygulama bölgede kurulan sözleşmelerin içerisinde düzenli olarak kendisine yer bulan bir madde haline gelmiştir. Aşağıdaki başlıklarda sözleşmede yer alan bu özelliklerin detaylı bir incelemesini yapacağız.

3.2.1. Sözleşmenin Fıkhi Çare (*Hile-i Şeriyeye*) Özelliği

Sözleşmede konu edilen vakıf köyünün arazilerinin bir kısmının zirai tarıma elverişli boş topraklar olduğu, diğer bir kısmının da üzerinde meyve ve üzüm ağaçları olduğu anlaşılmaktadır (Madde: 2, 4, 9, 10). Vakıf mütevellisi tarıma elverişli arazileri normal kiralama (*icâre*) akdine konu edebilmekteyken, üzerinde meyve ve üzüm ağaçlarının bulunduğu toprakları, yani bağ ve bahçeleri aynı yolla kiraya verememektedir. Nitekim kiralama akdinin konusu menfaattir. Başka bir ifadeyle kiralama akdi, "ayn"ın tüketimi üzerine değil "ayn"ın menfaati üzerine kurulmaktadır. Nitekim kiralama akdinin

¹⁷ Satılan malda üçüncü bir şahsın hak iddia etmesi durumunda alıcının ödediği bedeli geri alabilmesinin garanti edilmesi anlamında kullanılan bir fıkıh terimi. Bk. Hamza Aktan, "Derek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

¹⁸ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Okan Kadir Yılmaz, *Orta Asya Hanefi Fetva Literatürünün Gelişimi ve İcâre-i Tavile - 4/10-6/12. Yüzyıllar-* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 217-258.

konusunun "menfaat" olması, "ayn" olmaması onun in'ikâd şartları arasında kabul edilmektedir.¹⁹ Şeybani de, ayn üzerine kurulmuş bir çok icâre akdinde tüketim gerçekleştiği takdirde kiracıyı, kira ücretiyle değil "ayn"ı tazminle yükümlü kabul etmiştir.²⁰ Bu da onun, kira konusunun ayn değil de menfaat olmasını -sonraki terminolojiyle söyleyecek olursak- "in'ikâd şartı" olarak kabul ettiğini, aksi takdirde akdi "bâtıl" gördüğünü göstermektedir. Bağ-bahçenin kiraya verilmesi, meyve ve üzüm gibi bir "ayn"ın tüketimini içerdiği için kiralama akdinin in'ikâd şartlarından birini taşımadığı gerekçesiyle batıl olacaktır.

Vakıf kira sözleşmesini hazırlayan şurûti akdin batıl olmasını engellemek amacıyla, kökeni kurucu imamlara dayanan bir fikhî çareye başvurmuş ve sözleşmeyi buna göre hazırlamıştır. Şeybânî *el-Asl*'ın *Kitâbü'l-hiyel* bölümünde bu fikhî çare hakkında şunları söyler:

Dedim ki: Hurma ve ağacın kiralınması câiz midir? Dedi ki: Hayır. Dedim ki: Bu konuda çare (hile) nedir? Dedi ki: Kiracı araziye normalden bir miktar fazla tutacağı belirli bir ücrete (*ecr-i müsemma*) kiralar ve hurma ağacını da *mu'âmele (müsâkât)* akdi ile teslim eder. Arazi sahibi hurma ağacından çıkacak hurmanın % 1'ini almayı şart koşar. Böylece akit câiz olur.²¹

İncelememize konu olan vakıf kira sözleşmesinde de Şeybânî'nin önerdiği bu fikhî çare temel alınarak iki ayrı akit kurulmuş, bunlardan ilkinde ağaçlar *mu'âmele* akdiyle, boş topraklarsa normal kira akdiyle karşı tarafa teslim edilmiştir. Akitlerin birbirinden bağımsız olduğunu göstermek amacıyla önce *mu'âmele (müsâkât)* akdi ondan bir gün sonra da icâre akdi kurulmuş ve bu ayrı akit tarihleri sözleşmede açıkça belirtilmiştir. Böylece aynın tüketimini içeren bir kira akdi sözleşmede yer almamıştır. *Mu'âmele* akdiyle elde edilecek meyve ve üzümler, âmil ile vakıf arasında yarı yarıya paylaşılmış, boş toprağın kiralama ücreti içinse 1000 Gıtrıfî dirhem belirlenmiştir. Şeybânî'den nakledilen fikhî çarede, arazi sahibinin elde edilecek üründen % 1 gibi göstermelik bir pay almasına karşılık vakıf kira sözleşmesinde paylaşımın yarı yarıya yapılması, mütevellinin vakıf zararına bir anlaşma yapma yetkisinin olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle ürün paylaşımında vakfın yararına olacak şekilde yarı yarıya anlaşılmıştır.

3.2.2. Sözleşmede Tercih Olgusu

Sözleşme, fikhî çare nitelikli bir akit olmasının yanında Orta Asya Hanefileri arasında ortaya çıkan tercih olgusunun da izlerini taşımaktadır. Orta Asya Hanefileri, kurucu imamlar arasındaki dönem-zaman farklılığından kaynaklanan ihtilaflı meseleler ile *vakıf*, *müzâra'a* ve *mu'âmele/müsâkât* gibi genel toplumsal ihtiyacın (*umûmu'l-belvâ*) bulunduğu konularda İmameyn'in görüşünün tercih etmişler ve onların görüşünü fetvada esas alınacak otorite fikhî görüş olarak kabul etmişlerdir.²² Vakıf kira sözleşmesinde de İmameyn'in cevaz görüşü esas alınarak vakfa ait ağaçların *mu'âmele/müsâkât* yoluyla işletilmesine imkan tanınmıştır. Nitekim Sadrüşşehid Hüsameddin, vakıf arazisinde bulunan ağaçların *mu'âmele (müsâkât)* akdi ile kiracıya verilmesi, ardından da arazinin *ecr-i misil* karşılığında kiralınmasının, *mu'âmele* akdini câiz görmeyen Ebû Hanîfe'ye göre câiz olmayacağını, ancak bu akdi câiz gören Ebû Yûsuf ile Muhammed'e göre câiz olduğunu belirtmiştir.²³

¹⁹ Örneğin Mergînânî, sütünü içmek üzere ineğin kiralınmasında olduğu gibi konusu doğrudan aynların/malın kendisinin tüketimini içeren icâre akitlerinin in'ikâd etmeyeceğini söyler. Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebûbekr el-Merğînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedi* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.), 3/239.

²⁰ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 4/11.

²¹ Şeybânî, *el-Asl*, 9/414. Şeybânî'ye nispet edilen *Kitâbü'l-hiyel* sonrasında bu fikhî çözüme literatürde ilk defa 3/9. yüzyılda Hassâf'ın *Kitâbü'l-hiyel*'inde rastlıyoruz. Ahmed b. Ömer el-Hassâf, *Kitâbü'ahkâmî'l-evkâf* (Mısır: Divânü umûmî'l-evkâf, 1898), 45. Ondan bir yüzyıl sonra da Ebu'l-Leys Semerkandî, *zâhirü'r-rivâye* dışı meseleleri bir araya getirdiği *Uyûnü'l-mesâil* adlı çalışmada aynı hileye yer vermiştir. Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Uyûnü'l-Mesâil*, thk. Salahüddin en-Nahî (Bağdat: Matba'atü Es'ad, 1966), 445.

²² Hüsameddin Ömer b. Abdülaziz Sadrüşşehid, *el-Fetâva's-suğrâ* (Ankara-İstanbul: Vakfı'd-Diyâneti't-Türkiyye-Merkezü'l-Buhûsî'l-İslâmiyye İSAM, 2022), 1/371; Ahmed b. Muhammed el-Attâbî, *Câmiu'l-fikh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 607), 1b-2a; Ebu'l-Mehâsin Fahrüddin Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî Kâdihân, *Fetâvâ Kâdihân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1/2-3.

²³ Hüsameddin Ömer b. Abdülaziz Sadrüşşehid, *Kitâbü'l-vâkı'ât*, İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, 18979, 183b.

Sözleşmede belirtildiğine göre vakfın ziraate elverişli topraklarının müşâ' /hisseli olarak kiraya verilmesi konusunda da yine İmameyn'in görüşünün esas alındığını görüyoruz. Nitekim Ebû Hanîfe müşâ' malın kiraya verilmesini, icâre akdinin gerektirdiği şekilde menfaatin elde edilmesi mümkün olmadığı için fasit kabul etmiştir.²⁴ İmameyn ise müşâ' malın kiraya verilmesini ve bir malın müşâ' /hisseli olarak kiraya verilmesini sahih kabul etmişler ve akdin taraflarını *mühayee* usulü menfaat paylaşımına mecbur tutmuşlardır.²⁵ Müşâ' malın kiraya verilmesi konusunda fetvanın Ebû Hanîfe'nin görüşüne göre olduğu belirtilmekle birlikte,²⁶ köy topraklarının ve ağaçlarının müşâ' olarak kiraya verilmesini içeren vakıf kira sözleşmesinde İmameyn'in görüşüne göre hareket edilmiştir. Bu tercihte köyün vakıf olmasının ve mütevellinin, köyün tamamını değil de belli bir hissesini (1/4) kiraya vermeyi bir şekilde vakıf yararına görmesinin etkisi olabilir.

3.2.3. Sözleşmenin Fasit-Batıl Şartlardan Arındırılması ve Hakim Kararıyla Geçerliliğinin Kesinleştirilmesi

Sözleşmede, akdin fesadını gerektirecek unsurlardan arındırılmasını sağlayacak maddelerin çokluğu dikkat çeken hususların başında gelmektedir. Örneğin *mu'âmele* ve *icâre* akitlerinin ayrı zamanlarda kurulması, birinin diğerine şart olmadığına açıkça ifade edilmesi, akdin gerektirmediği ve taraflara fayda sağlayacak müfsit bir şartın akitte bulunmamasını sağlamak amacına matuftur. Akdi fasit ya da batıl kılan şartların sözleşmede yer almadığının taraflarca ikrar edildiğinin sözleşmede kaydedilmesi suretiyle bu duruma özel bir önem gösterilmiştir. İki akitten önce *mu'âmele*, sonra *icâre* akdinin kurulduğunun tasrihi de, aksi takdirde akdin fasit olma durumunu ortadan kaldırmak için olduğunu düşünüyoruz. Nitekim önce *icâre* akdi kurulacak olsa, arazide bulunan ve ziraati engelleyen ağaç, bağ, arazi sahibine ait ekin vb. şeylerin bulunması, arazinin kiracıya teslimini engelleyen ve dolayısıyla akdi fasit kılan bir durumla karşı karşıya kalınacaktı.²⁷ Bu yüzden önce *mûamele* akdi yapılmak suretiyle arazideki ağaçların müstakil bir akitle arazinin kiralananmasından önce kiracıya teslim edilmesi sağlanmış olmaktadır.

Yine kira sözleşmesine konu olan mülk vakıf olduğu için kiralama ücreti olan 1000 Gıtrıfı dirhem, benzer bir mülkün piyasadaki emsal kira ücreti (*ecr-i misil*) olduğu belirtilmiştir. Nitekim vakıf mallarının piyasadaki emsal kira ücretlerinin altında kiraya verilmesi durumunda akit sahih olmamaktadır.²⁸ Aynı şekilde mevcut sözleşmede *mu'âmele* ve *icâre* akitleri 3 yıllık olarak kurulmuştur. Bunun sebebi de, kurucu dönem sonrasında Orta Asyalı Hanefi fakihlerin vakıf mülklerin kiralananmasını belli bir süreyle sınırlayan içtihatlarıdır. Onların bu sınırlamalarının nedeni, uzun süreli kiralamalarda vakıf mülkünün, kiracının elinde uzun süre kalması sonucu özel mülk zannedilmesi ve vakıf özelliğinin ortadan kalkıp özel mülke dönüşmesi korkusudur.²⁹ Bu görüşler arasında özellikle Buharalı Ebû Hafs el-Kebîr'in (ö. 217/832) çiftlik arazilerinde bu üst sınırın 3 yıl, bunların dışındaki mülklerde 1 yıl olduğu şeklindeki görüşü yaygınlık kazanmıştır.³⁰ Sözleşmede de bu görüşün esas alınarak her iki akdin de 3 yıllık kurulduğu görülmektedir.

Son olarak sözleşmenin hem fıkhi çare niteliğiyle hem de fasit ve batıl şartlarda arındırılmış olma özelliğiyle ilgili olan "sözleşmenin geçerliliğinin yargı kararıyla kesinleştirilmesi"nden bahsetmek istiyoruz. Bir çok Hanefi fakih, ihtihada açık ihtilaflı konularda, bir görüşü esas alan ve ona göre hüküm veren yargı kararının iptal edilemeyecek şekilde geçerlilik kazanacağını ifade etmiştir. Başka bir ifadeyle yargı kararıyla desteklenmiş olan bir fıkhi görüş kesinlik kazanmakta, bir daha iptal

²⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî fi'l-fikhi'l-Hanefî* (Medine: Dârü's-Sirac, 2010), 3/405; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1324), 16/36.

²⁵ Şeybânî, *el-Asl*, 4/11.

²⁶ Sadrüşşehid, *el-Fetâva's-suğrâ*, 1/371.

²⁷ Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertibi's-şerâ'i'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986), 4/188.

²⁸ Muhammed Emîn b. Ömer İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412), 4/402.

²⁹ Hassâf, *Kitâbü ahkâmî'l-evkâf*, 158.

³⁰ Sadrüşşehid, *Kitâbü'l-vâkı'ât*, 18979, 190a.

edilememekte ve ihtilaf ittifaka dönüşmektedir. Serahsî bu konuda icmâ bulunduğunu ifade eder.³¹ İhtilafî konularda yapılan sözleşmelerin hakim kararıyla kesinleştirilmesi, taraflardan birinin konuyla ilgili mevcut ihtilafı öne sürerek sözleşmeyi yargı kararıyla geçersiz kılmasının önüne geçmek amacıyla bir çok konuda fıkhi çare olarak önerilen bir işlem olmuştur.³² Şurût ilminde de bu ilke dikkate alınmış ve bir çok sözleşmenin sonuna hâkimin hükmü, ilgili konudaki ihtilafı ortadan kaldırıp sözleşmeye kesinlik kazandıran bir unsur olarak eklenmiştir.³³ Buna göre akit taraflarından biri, sözleşmedeki *mu'amele* akdinin Ebû Hânîfe'ye göre geçersizliğini ya da bir malın müşâ olarak kiralanmasının yine Ebû Hanîfe'ye göre geçersiz olduğunu öne sürerek sözleşmenin iptali yönünde bir davadan sonuç alamayacaktır. Çünkü sözleşme, hukuki geçerliliği yargı kararıyla onaylanmış bir sözleşme olarak kurulmuştur.

Sonuç

Çalışmamızda incelediğimiz Karahanlılar dönemine ait 497-498/1104 tarihli vakıf kira sözleşmesinde, Orta Asyalı Hanefî fakihlere özgü fıkıh anlayışının yansımalarını net bir şekilde görmek mümkündür. Bu anlayış çerçevesinde kendilerinden "fıkhi çareler" olarak bahsetmeyi seçtiğimiz *hiyel-i şeriyye* türü çözümlerin hukuki sözleşmelerde kendilerine yer bulduğunu görüyoruz. İncelememize konu olan vakıf kira sözleşmesi de fıkhi çare niteliğinde karma bir akit olarak kurulmuştur. Buna göre sözleşmede ilki *mu'amele*/müsâkât, ikincisi de kendisinin kabâle olarak bahsedilen icâre akdi yer almaktadır. Sözleşmenin fasit hale gelmemesi için özellikle birbirbirinden bağımsız olarak birer gün arayla kurulduğu ifade edilen bu iki akit sayesinde vakfa ait ağaçlar ile tarıma elverişli arazilerin ¼'lük kısmı kendisini işletecek kişiye piyasa değeri (*ecr-i misil*) karşılığında ve fıkha uygun olarak devredilebilmiştir. Gerek *mu'amele* akdinin geçerliliği, gerekse bir malın müşâ olarak kiraya verilebilmeleri noktasında Ebû Hânîfe'nin yerine İmâmeyn'in görüşünün esas alındığı sözleşmede, yine Orta Asya Hanefî fakihlerine özgü uygulamalar arasında bulunan "tercih" olgusunun etkisi gözlemlenmektedir. Son derece detaylı ve profesyonelce hazırlanan bu sözleşmede, kurulduktan sonra yargı kararıyla da onaylanarak geçerliliği kesinleştirilmiş ve böylece sözleşmeye yargı yoluyla itiraz kapısı da kapatılmıştır. Bu uygulama yine Orta Asya Hanefîlerinin ihtilafî görüşler öne sürülerek sözleşmelerin yargı yoluyla iptal edilmesinin önüne geçmek için başvurduğu fıkhi çarelerden biri olmuştur. Bölge fakihleri, hukuki istikrarı sağlamak ve ihtilafî konuların istismarını önlemek amacıyla şurut ilmi kitaplarında sözleşmelerin "yargı kararıyla" desteklenmesini tavsiye etmiş ve vakıf kira sözleşmesinde de gördüğümüz üzere bu tavsiye fiilen uygulanmıştır. Netice itibarıyla vakıf kira sözleşmesinde fıkhi çare ve tercih olgularının öne çıktığı bir sözleşme olduğunu söyleyebiliriz.

Vakıf kira sözleşmesi bağlamında müstakil şurut eserlerinin ve fıkıh kitaplarının şurut bölümlerinin önemi de bu çalışmanın vurgulanması gereken sonuçları arasındadır. Özellikle arşiv kayıtları günümüze ulaşmayan Samaniler, Karahanlılar ve Harzemşahlar gibi devletlerin hüküm sürdüğü dönemlere ve coğrafyalara ait hukuki belgelerin en önemli kaynaklarının şurut eserleri ve fıkıh kitaplarının şurut bölümleri olduğunu görüyoruz. Bu tür eserler, genellikle İslam hukukunun çeşitli alanlarına ait hukuki belge ve sözleşme örnekleri sunmakta ve hukuk tekniği açısından bir sözleşmenin nasıl kaleme alınması gerektiğini detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak bu eserlerde örnek sözleşmelerin yanı sıra zaman zaman gerçek hukuki vesikalara da yer verilmektedir. Araştırmamızda değindiğimiz Karahanlılar dönemine ait medrese ve hastane vakfiyeleri ile incelediğimiz vakıf kira

³¹ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'eimme es-Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr*, thk. Ebu Abdullah Muhammed Hasan eş-Şâfîi (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417), 3/43.

³² Ebû Muhammed Fahrüddîn 'Osmân b. 'Alî b. ez-Zeyla'î, *Tebyînu'l-hakâ'ik Şerhu Kenzi'd-Dekâik* (Kâhire: el-Matba'atü'l-Kübra el-Emîriyye, 1895), 5/106, 127; Şeyh Nizam vdğr., *el-Fetâva'l-Hindîyye* (Bulak: Matba'atu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 1310), 4/448; Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik Şerhu Kenzi'd-dakâik* (b.y.: Dârü'l-Kitâbî'l-İslâmî, ts.), 8/4.

³³ Saylan, *Celalettin el- İmadi'nin Ğurerü's-Şürut ve Dürerü's-Sümut adlı eserinin tahkik ve tahlili*, 218, 226, 231, 257, 266, 284, 285.

sözleşmesi, günümüze bu şurut eserleri/bölümleri aracılığıyla ulaşmış hukuki belgelerdir. Bu ve benzeri belgelerin kaynağı durumundaki şurut eserlerinin hukuk pratiği açısından incelenmelerinin önemli olduğunu düşünüyoruz. İslam hukukunun uygulama yönünü ortaya çıkarmada birer kaynak vazifesi gören bu belgeler aynı zamanda dönemlerine ait birer tarihi vesikadır. Bu yönüyle iktisadi, hukuki ve kültürel tarihlerine dair henüz yeterli çalışmaların yapılmadığı dönemlere ait bu belgelerin gün yüzüne çıkarılması ayrıca önemlidir. Bununla birlikte şurut alanında henüz yeterli düzeyde akademik çalışma yapılmadığını müşahade ediyoruz. Şurut ilmine ait bir çok eserin henüz yazma halinde olmasının bu noktadaki etkisi büyük olsa gerektir.³⁴ Özellikle Nesefî'nin, şurut alanında çok önemli bir kaynak olarak kullanıldığını gördüğümüz *el-Fâik* isimli eserinin, günümüze ulaşmış bir nüshasının ona aidiyetinin kesinleştirilmesinden ve varsa başka nüshalarının tespitinden sonra yayımlanmasının önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu tür yayınlar sayesinde bahsettiğimiz döneme ait yeni hukuki belgelerin ve dolayısıyla bölgedeki Hanefî mezhebi temelli hukuk uygulamasının çok çeşitli ve somut örneklerine ulaşmak mümkün olacaktır.

EK: Karahanlılar Dönemine Ait Vakıf Kira Sözleşmesi Belgesinin Metni³⁵

[وثيقة عقد إيجار الوقف من عهد القَرَه خَانَيْن]

قال الشيخ الإمام نجم الدين النسفي في الفائق: هذه وثيقة رأيتها بخط شيخ الإسلام الحسن بن عطاء [بن حمزة] رحمه الله يجمع هذا وغيره من الصفات، وهي إجارة المتولي وإجارة المشاع والضبيعات المختلفة من قرية خالصة.³⁶

[1.] [هذا] ما تقبل فلان بن فلان من فلان بن فلان المتولي³⁷ لأموال الوقف المنسوب إلى فلان، يُعرَف به غاية التعريف، ثابت التولية في ذلك من جهة الحكم، مطلق التصرف في ذلك على وفق الشرع. [2.] تقبل منه جميع سهم واحد من أربعة أسهم³⁸ وهو الرُّبُع، مشاعا غير مقسوم، من جميع أراضي القرية، المشتملة على الأرض³⁹ الضاحية، والمزارع السقية، والمداسات المدعوة "كذا"، [3.] من عمل "كذا"، من قرية "كذا"،⁴⁰ [4.] دون ما فيها من الأشجار المثمرة وغير المثمرة⁴¹ والفُضبان. [5.] فإن ربع⁴² جميع ما فيها من الأشجار والفُضبان صار في يد هذا المتقبل بحكم معاملة صحيحة سبقت هذه الإجارة⁴³ على ما ذكر⁴⁴ فيه، [6.] من غير أن يكون أحد هذين العقدين شرطا في الآخر. [7.] وهذه القرية كلها من جملة هذا الوقف الذي يتولاه هذا المتولي، [8.] ويشتمل على هذه القرية حدود وهي "كذا"،⁴⁵ [9.] فتقبل⁴⁶ هذا المتقبل -المسمى في هذا الكتاب- من هذا المتقبل⁴⁷ -المسمى فيه- جميع هذا السهم الواحد⁴⁸ من هذه الأربعة الأسهم، وهو الرُّبُع، مشاعا غير مقسوم، من جميع أراضي هذه القرية المحدودة فيه بحدود جميع⁴⁹ ما وقعت عليه⁵⁰ هذه العقدة، [10.] دون ما فيها من الأشجار والفُضبان، ودون ما فيها من المساجد والمقابر، والطرق العامة وحياض العامة،⁵² [11.] ثلاث سنين متواليات،⁵³ [12.] أولها غرة شهر⁵⁴ كذا، وآخرها سلخ شهر كذا، [13.] بألف درهم غطريقية... إلى آخره،⁵⁵ [14.] وذلك يومئذ أجر

³⁴ Şurût alanında kaleme alınmış eserlerin kapsamlı bir listesi için bk. Saylan, *Celeddin el- İmadi'nin Ğurerü's-Şurût ve Dürerü's-Sümüt adlı eserinin tahkik ve tahlili*, 36-56.

³⁵ Burhâneddin el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, 22/106-107; Saylan, *Celeddin el- İmadi'nin Ğurerü's-Şurût ve Dürerü's-Sümüt adlı eserinin tahkik ve tahlili*, 370-371. Dipnotlardaki "م" remzi Burhâneddin Buhârî'nin *el-Muhîtu'l-Burhânî*'sine, "ع" remzi ise Celâleddin İmâdî'nin *Ğurerü's-şurût ve Dürerü's-sümût*'una eserine işaret etmektedir.

³⁶ م: ورأيت نسخة أخرى من هذا الجنس بخط شيخ الإسلام الحسن بن عطاء بن حمزة رحمه الله صورتها.

³⁷ م: لأموال.

³⁸ م: السهم الواحد من الأربعة الأسهم.

³⁹ م: الأراضي.

⁴⁰ غ - والمداسات المدعوة كذا من عمل كذا من قرية كذا.

⁴¹ غ - وغير المثمرة.

⁴² م: دفع.

⁴³ م: القبالة.

⁴⁴ م: يذكر.

⁴⁵ م: حدود أربعة، أحدها والثاني والثالث والرابع كذا.

⁴⁶ م: فقبل.

⁴⁷ غ م: المتقبل. ولعل الصحيح ما أثبتناه.

⁴⁸ غ + عليه.

⁴⁹ غ: فيه بجمع.

⁵⁰ غ - عليه.

⁵¹ م: عقدة هذه القبالة -إلى قوله- وكل ما هو منسوب إليها من حقوقها.

⁵² غ: وحياضهم.

⁵³ م: متواليات.

⁵⁴ غ - شهر.

⁵⁵ غ: وآخرها كذا بكذا.

مثل جميع ما وقعت عليه عُقْدَة هذه القَبالة، لا وَكُسَ فيه ولا شَطَطَ، [15] قَبالةٌ صحيحة... إلى آخره.⁵⁶ [16] وتَعَجَّلَ هذا الْمُقْبِلُ من هذا الْمُتَقَبِّلِ⁵⁷ جميع هذه الأجرة الموصوفة فيه، تعجيلاً صحيحاً، بتعجيل هذه الْمُتَقَبِّلِ جميع ذلك إليه تعجيلاً صحيحاً، [17] وبرَّئَ إليه فيها⁵⁸ براءةً قبضٍ واستيفاءً، لا براءة إسقاط وإبراء؛ [18] وقبض هذا الْمُتَقَبِّلِ جميع ما وقع إليه عُقْدَة هذه القَبالة بتسليم هذا الْمُقْبِلِ... إلى آخره،⁶⁰ [19] وتَفَرَّقَا، [20] وأَشْهَدَا: فما أدرك... إلخ. [21] وأشهدا⁶¹ ذلك في يوم كذا، في شهر كذا.⁶² [22] ثم أَقَرَّ هذان العاقدان⁶³ في حال جواز إقرارهما أجمع ما يكونان، من غير أن يكون ذلك شرطاً فيما تقدم من العقد:⁶⁴ أن هذه الإجارة المذكورة فيه كانت منهما بعد⁶⁵ ما⁶⁶ أخذ هذا الْمُتَقَبِّلُ⁶⁷ من هذا الْمُقْبِلِ⁶⁸ جميع سهم واحد من أربعة أسهُم، وهو الرُّبُع مشاعاً من جميع أشجار هذه القرية المحدودة فيه وقُضبانها، وما يقع⁶⁹ من قوائمه من الأشجار فيها معاملة صحيحة، [23] على أن يقوم على ريعها،⁷⁰ وسقيها،⁷¹ ويحفظها، [24] على أن⁷² ما أخرجه الله تعالى من ثمارها وأغابها من ريعها يكون ذلك بينهما⁷³ على المناصفة: النصف من ذلك حصة هذا الوقف، والنصف منه لهذا العامل،⁷⁴ [25] معاملةً صحيحةً جائزة⁷⁵ خاليةً عن الشروط المُفْسِدة والمعاني المُبْطِلة،⁷⁶ [26] بدفع⁷⁷ هذا المتولى جميع ذلك إليه⁷⁸ دفعاً صحيحاً، [27] ثلاث سنين متواليات،⁷⁹ [28] أولها سيلخُ ذي الحجة سنة سبع وتسعين وأربعمائة [29] وتاريخ هذه القَبالة بعد ذلك عُرَّةُ المُحَرَّم سنة ثمان وتسعين وأربعمائة. [30] وقد رُفِعَ أمر هاتين العُقْدَتَيْنِ المذكورتين⁸⁰ فيه إلى قاضٍ من قضاة المسلمين، نافذٍ القضاء فيما بين الناس؛ ف قضى في مجلس قضائه فيما بينهم⁸¹ -نفذ الله أحكامه، وأجرى على الحقِّ أَقْلَامَه-⁸² بجواز هاتين العُقْدَتَيْنِ الموصوفتين⁸³ فيه وصحَّتها، وأمضى قضاءه فيهما بعد خصومة صحيحة جرت بينهما⁸⁴ وتقدمت. وذلك كله⁸⁵ لما رآهما صحيحين جائزين⁸⁶ عند اجتماع شرائط صحة⁸⁷ القضاء في ذلك،⁸⁸ [31] وأشهدا على أنفسهما بجميع ذلك مَنْ أُثْبِتَ اسمه آخره، [32] بعد أن قُرئ عليهما وعلى الشهود بلسان عرفوه به، [33] وذلك بالتاريخين المؤرخين،⁸⁹ والله أعلم.⁹⁰ [أسماء الشهود]

Kaynakça

- Aktan, Hamza. "Derek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/170-171. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Attâbî, Ahmed b. Muhammed el-. *Câmiu'l-fikh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 607.

56 غ: وكذا.
57 م: وتعجل هذا المتقبل.
58 م: منها.
59 وفي م "المتقبل"، وهي خطأ، لأن الذي سَلَّم هو المُقْبِل لا الْمُتَقَبِّل!
60 غ - جميع ما وقع إليه عُقْدَة هذه القَبالة بتسليم هذا المتقبل إلى آخره.
61 غ: وتفرقا فما أدرك وأشهدا.
62 غ: وذلك في غرة كذا.
63 م: المتعاقدان.
64 م: في حال جواز إقرارهما إلى آخرها.
65 غ: أن هذا بعد.
66 غ + كان.
67 غ: المقبل.
68 غ م: المتقبل. ولعل الصحيح ما أثبتناه.
69 م: يقطع.
70 م غ: ريعها. ولعل الصحيح ما أثبتناه.
71 م: ويسقيها.
72 غ - أن.
73 غ - بينهما.
74 م: النصف من ذلك لهذا العامل، والنصف من ذلك حصة هذا الواقف.
75 م - جائزة.
76 غ: مطلبة؛ م - والمعاني المطلبة/المبطلّة. والصحيح ما أثبتناه.
77 م: يدفع.
78 غ + معاملة صحيحة.
79 م: متواليّة.
80 غ: العقدين المذكورين.
81 م: قضائه فيما بين الناس.
82 م - نفذ الله أحكامه وأجرى على الحقِّ أَقْلَامَه.
83 غ: العقدين الموصوفين.
84 م - جرت بينهما.
85 م: في ذلك كله.
86 غ: صحيحين جائزين.
87 م: جواز.
88 غ - في ذلك.
89 غ: وذكر المؤرخين فيه.
90 غ - والله أعلم.

- Burhâneddin el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed b. Abdülaziz. *el-Muhîtu'l-Burhânî*. thk. Naim Ahmed Nur Eşref. Karaçi: İdâretu'l-Kur'ân ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, 1424.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî fî'l-fikhi'l-Hanefî*. Medine: Dârü's-Sirac, 2010.
- Hassâf, Ahmed b. Ömer el-. *Kitâbü ahkâmî'l-evkâf*. Mısır: Dîvânü umûmi'l-evkâf, 1898.
- Hunkan, Ömer Soner. "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2014), 17-44.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1412.
- İbn Nüceym, Zeynuddîn b. İbrahîm b. Muhammed. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dakâik*. 8 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 2. Basım, ts.
- Kâdîhân, Ebu'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî. *Fetâvâ Kâdîhân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Kallek, Cengiz. "Kabâle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/10-12. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kâsânî, Ebû Bekir b. Mes'ûd el-. *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertibi's-şerâ'i'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kureşî, Muhyiddin Abdülkadir. *Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. ed. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 4 Cilt. Kahire: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, ts.
- Mergînânî, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebûbekr el-. *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, ts.
- Nesefî, Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *Fetâvâ Şeyhilislam Ebi'l-Hasan Atâ b. Hamza es-Suğdî*. Beyrut: Dârü'r-Reyâhîn, 2021.
- Özaydın, Abdülkerim. "Gıtrîf b. Atâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/57-58. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Sadrüşşehid, Hüsâmeddin Ömer b. Abdilaziz. *Kitâbü'l-vâkı'ât*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, 18979.
- Sadrüşşehid, Hüsâmeddin Ömer b. Abdülaziz. *el-Fetâva's-suğrâ*. Ankara-İstanbul: Vakfû'd-Diyâneti't-Türkiye-Merkezü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye İSAM, 2022.
- Saylan, Şenol. *Celeddin el-İmâdî'nin Ğurerü's-Şürut ve Dürerü's-Sümut adlı eserinin tahkik ve tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Semerkandî, Ebû'l-Leyş Nasr b. Muhammed es-. *Uyûnü'l-Mesâil*. thk. Salahüddin en-Nahi. 1 Cilt. Bağdat: Matba'atü Es'ad, 1966.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd 'Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-. *et-Tahbîr fî'l-Mu'cemi'l-kebîr*. 2 Cilt. Bağdat: Rîâsetu Dîvânî'l-Evkâf, 1395/1975.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Saade, 1324.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme es-. *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr*. thk. Ebu Abdullah Muhammed Hasan eş-Şâfîi. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417.
- Şeybânî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. el-Hasen eş-. *el-Asl*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Şeyh Nizam vdğr. *el-Fetâva'l-Hindiyye*. 6 Cilt. Bulak: Matba'atu'l-Kubrâ el-Emîriyye, 2. Basım, 1310.
- Yılmaz, Okan Kadir. *Orta Asya Hanefî Fetva Literatürünün Gelişimi ve İcâre-i Tavîle -4/10-6/12. Yüzyıllar-*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Zeyla'î, Ebû Muhammed Fahrüddîn 'Osmân b. 'Alî b. ez-. *Tebyînü'l-hakâ'ik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*. Kâhire: el-Matba'atü'l-Kübra el-Emîriyye, 1895.